

kitab tahlili

İNSAN VE TABİAT*

-Kitap Tahlili*-

SALİH KESGİN***

“Bugün herkes savaş tehlikesinden, nüfus artışından, hava kirliliğinden, suların zehirlendiğinden söz ediyor. Ama aynı kişiler, bir yandan da, daha fazla gelişmek gerektiğinden, hayatın bizzat kendisinden kaynaklanan “beşeri sefalet”le savaştan dem vuruyorlar. Bir başka deyişle, insanla tabiat arasındaki dengenin tahrip edilmiş olmasından kaynaklanan sorunları, daha fazla tahribat yaparak, tabiatı biraz daha “ele geçirerek”, onu biraz daha “boyunduruğa vurarak” ortadan kaldırmak istiyorlar. Pek az kişi, gerçeği olduğu gibi görüp, tabiat ve doğal çevre karşısındaki - saldırıya ve savaşa dayanan - tavır değiştirilmediği sürece insan toplumunda barışı sağlamanın mümkün olmadığını anlayabilmektedir. Dahası, tabiatla barışık olmanın manevi düzenle barışık olmaya bağlı olduğunu kimse anlamak istememektedir.”

(S. Hüseyin Nasr, İnsan ve Tabiat, s.9)

Giriş

Chicago Üniversitesi’nde 1966 yılında, yirmi birinci yüzyılın önemli Müslüman düşünürlerinden Hüseyin Nasr tarafından verilen ve modern bilimin çeşitli uygulamalarının barış ve insan hayatı bakımından ortaya çıkardığı sorunları tartışmayı hedefleyen dört konferanstan oluşan bu kitap; ilk olarak Londra’da “The Encounter of Man and Nature” adıyla 1968’de yayınlanmış, Nabi Avcı tercümesiyle farklı yayınevleri tarafından okuyucularla buluşması sağlanmıştır.

* Seyyid Hüseyin Nasr, Ağaç Yayınları, 1992

** Sünnet sosyolojisi kavramının izlerini sürerken farklı bilim dallarının düşünce ufkundan istifade etme arayışımızda, daha önce okumamış olmanın kaybını hissettiğimiz, insan-tabiat-yaratıcı ilişkisini irdeleyen bu eserle buluşmamıza vesile olan Doç. Dr. Ahmet Mutlu’ya teşekkürü bir borç bilirim. Bu kısa metnin aslı hedefi kendi varoluşunu ve modern dönem hayat tasavvurunu anlama arayışında olan kimselerin bizim yaşadığımız -eserle geç buluşmuş olma- tecrübesini yaşamamalarını ve bu satırlara konu olan Nasr’ın “İnsan ve Tabiat” adlı eseriyle tanışmalarını sağlamaktır.

** Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Seyyid Hüseyin Nasr'ın bu çalışmasını incelemeye değer kılan husus, modern dönemde pek çok kimsenin insanla tabiat arasındaki dengenin bozulduğunu kabul etmesine rağmen; Nasr'ın bu dengesizliğin insanla yaratıcı arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığına dikkat çekmiş olmasıdır. Ona göre; kendi düşünce sistemi içerisinde meşru olsa bile modern bilimin, mevcut bilim tasavvurunu bütünleyecek daha yüce bir bilgidен yoksun olması nedeniyle ve bunun sonucunda da tabiatın kutsal ve manevî değerini tahrip etmiş olmasından ötürü, bilimin işlevi ve uygulaması gayr-i meşrû bir hal almıştır. Bu işlev ve uygulamalar, insan ve tabiat arasındaki iletişimde karşılaşılan sorunların esasen az gelişmişlik nedeniyle değil tam aksine çok gelişmişlik sebebiyle oluşmasını temin etmiştir.

Tabiatla barışık olmamanın ve tabiata hükmetme yollarını aramanın oluşturduğu sorunlar yumağının ancak manevî düzenle barışarak, metafizikî bilgi ihyâ edilerek ve tabiata kutsal niteliği yeniden kazandırılarak çözülebileceğine işaret eden Nasr; bunu gerçekleştirmek için bilim tarihinin ve bilim felsefesinin, İslam ve Hıristiyan teolojisiyle ve tabiat felsefesi ile bağlantılı olarak araştırılması gerektiğine işaret etmekte, disiplinler arası bir çalışma perspektifi önermektedir. Eserde, öncelikle “sorun”u ortaya koyan Nasr, “entelektüel ve tarihi nedenler”, “tabiatla ilgili bazı ilkeler” başlıklı bölümlerde düşüncesinin temellerini inşa etmekte, “çağdaş durum” başlıklı bölümde de bu önerisini somutlaştırmaktadır. Biz de bu bağlamda, her bir bölümün aslî odaklanma alanlarını dikkate alarak Nasr'ın perspektifini anlamaya çalışacağız.

Birinci Bölüm: Sorunun Tespiti

Kitabın birinci bölümü bir sorun tespiti yapmaktadır. Buna göre insanla tabiat arasında var olan dengesizlik tabiat karşısında kazanılan “zafer”leri tehdit etmektedir. Artık çağdaş insan için tabiatın hiçbir kutsal tarafı kalmamıştır. Çağdaş insan, tabiatı kendisinden yararlandığı bir eş gibi değil fahişe gibi görmektedir: Kendisine karşı hiçbir sorumluluk ve yükümlülük duygusu beslenmeyen bir fahişe. Zorluk şuradadır: Bir fahişe gibi kullanılan tabiatın durumu günden güne daha fazla gönül eğlendirmeyi imkânsız kılmaktadır. (s.15)

Garip olan şudur ki; günümüzde yürürlükte olan “tabiata hâkim olma” düşüncesinin, teolojik bakış açısıyla insanın “tabiatın gözcüsü, bekçisi” olması düşüncesinin yerine zorla oturtulduğunu söyleyen çok az kişi çıkmıştır. Nasr, modern insanın tabiat karşısında benimsediği bu tutumun ortaya

çıkardığı soruna işaret etmekte ve insan-tabiat ilişkilerindeki bunalımın bir anlamda sebebi, bir anlamda sonucu olan tabiat bilimlerinin adım adım laikleştirmesine ve giderek bu bakış açısının tek meşru bilim tarzı olarak kabul edildiğine dikkat çekmektedir.(s.17)

Bu tespitler eşliğinde Nasr temel sorunu şu şekilde ortaya koyar: Sorun, hem bilimleri hem de onların anlaşılmasını, yorumlanmasını sağlayan araçları ilgilendirmektedir. Yani hem anlama hem de uygulama düzleminde sorunlar söz konusudur. Akıl ilke'yle olan bağlantısını koparmış ve çevresini yakarak ilerleyen bir ateş halini almıştır ve bu süreç içerisinde kendisini de tehdit etmeye başlamıştır.(s.17)

Tespitlerinde, modern insanla tabiat arasında topyekûn bir dengesizliğin varlığına işaret eden Nasr, bu eleştirilerinde pek çok ekolojistle aynı noktadadır. Ancak öyle bir nokta var ki, bu Nasr'ı diğer ekolojist düşünürlerden farklılaştırmaktadır: Nasr'a göre, insan ve tabiat arasındaki dengenin bozulmasının nedeni insanla yaratıcı arasındaki uyumun bozulmasıdır.

Modern olmayan insana göre, kâinatın temel maddesinin kutsal bir tarafı bulunmaktadır. Kozmos insanla konuşur ve kozmosta olup biten her şeyin bir manası vardır. Nitekim İslam düşünce geleneğinde bu “düşen bir yaprağın bile Allah'ın bilgisi dâhilinde olması” (Enam Suresi, 59) ve “Allah'ın abes iş yapmaması” (Enbiya Suresi, 16; Sâd Suresi, 27; Duhân Suresi, 38) şeklinde bir karşılık bulmaktadır.

Ancak modern tabiat bilim, kozmosu özünden uzaklaştırmış ve kutsallık niteliğinin kaybolmasına yol açmıştır. Nasr, bunu “Simya” ilminin “Kimya” ilmine indirgenmesiyle örneklemiştir. Burada modern bilimin niceliksel özelliği vurgulanmaktadır ki, bu süreçte kemiyet keyfiyete baskın gelmiştir. Modern bilimin öne çıkan diğer bir özelliği de insanları her şeyin temelinde yatan öz konusunda cahilliğe mahkûm etmesidir. Nasr bunu, kozmoloji biliminin modern/laik bilim dünyasında imkânsız hale gelmesiyle açıklamaktadır. Buna göre maddî düzlem gerçekliğin sadece bir boyutudur ve kozmoloji vahye ve metafizikî öğretiye bağlı olmak zorundadır. Nitekim Batı'da gerçek kozmolojinin ortadan kalkmasının nedeni varlık ve bilgi hiyerarşisinin unutulması ve metafiziğin ihmâl edilmesidir. (s.20)

Bu bağlamda, Nasr eşyanın özünü bulmanın bilimin işi olduğunu savunanların mantıksal pozitivist duruşuna karşı çıkmaktadır. Ona göre bu okul, bilimi en önemli değer olan hakikat arayışından mahrum bırakmıştır. Bilimin bu pozitivistik yorumu ise aslında bilimi “de-ontolize” etmek anlamına gelmektedir. Bilimi sadece bilim adamlarının yaptıkları olarak tanımlayan ve

bilimsel bilginin çerçevesini “gerçekle” değil “işleme” açıklayan operasyonist ekol, bu çerçevede Nasr tarafından tenkit edilmekte ve farklı ekollerin temsilcilerinden örnekler verilerek eleştirilmektedir.

Sorun tespitine devam eden Nasr, modern dönemde felsefenin akla teslim olduğuna işaret etmekte; bilimsel yöntemleri ve buluşları yargılayıp eleştireceği yerde, felsefenin bilimin bir yansıması haline geldiği tespitinde bulunmaktadır. (s.32) Gerçekliğin ve bilimin derecelerini belirleyebilecek tek şey olan metafizikî bilginin (scientia sacra) bugün eksikliği duyulan en önemli değer olduğunu ifade eden Nasr, bu değer olmadığı zaman bilimsel buluşların yüksek hakikatlerle bağlantısının kalmayacağına ve birbirinden kopuk hale geleceğine işaret etmektedir. Çünkü bir “bütün olarak Kâinatın bilgisi”, bilimin yetki alanının dışındadır ve bu metafiziğin konusudur. Bu nedenle de bilim, felsefe ve teoloji arasındaki ilişkiler bütünü korunmalıdır.

Ancak, modern zamanlarda felsefe bilime boyun eğmiş veya ona tamamen karşı çıkmıştır. Teoloji de benzer bir şekilde ya bilimi dikkate almamış ya da bilimin yöntemlerini adım adım benimsemiştir. Bu ilişkisizlik günümüzde tabiat felsefesi olmamasının en büyük nedenidir. Bu nedenle, bugün ne bir tabiat felsefesinden ne de bir tabiat teolojisinden söz etmek mümkündür. Sorun da tam olarak budur. Bunun çözümü de, bilim kalesinde meydana gelen bu çatlamaı aşağıdan gelen karanlıkla değil yukarıdan gelen aydınlıkla imar etmektir. Tabiatın manevi anlamının yeniden keşfi de bununla mümkündür.

İkinci Bölüm: “Entelektüel ve Tarihi Nedenler”

İkinci bölümde Nasr, insan-tabiat ilişkisindeki değişimin yaşandığı XVI. ve XVII. yüzyıllar üzerinden tarihsel bir okuma yapmaktadır. Bilim tarihi üzerine yapılan çalışmalarda bazı sorunlara değinen Nasr, Ortaçağ ve Antikite biliminin sadece XVII. yüzyıldaki bilimsel gelişmelere temel teşkil edebilecek olan yönlerinin dikkate alındığını, diğer kısımlarının ise yeterince değerlendirilmediğini ifade etmektedir. Ona göre, aynı sorun İslami ilim araştırmalarında da söz konusudur. Bu bağlamda, İslami ilimlerin sadece modern bilimin doğuşuna katkıda bulunan öğelerden ibaret olup olmadığının da sorgulanması hayati bir ödevdir.

Nitekim, modern öncesi bilimde din çok önemli bir yere sahiptir ki, physis, dike, nomos gibi kavramlar dini anlamları olan ifadelerdir. Eski zamanlarda kavramlara yüklenen anlamlar da, günümüzdeki versiyonlarından

farklılaşmaktadır. Mesela Thales'in su'yu, musluklarda, ırmaklarda akan su değil fiziki dünyanın psiko-spiritüel temeli ve ilkesidir.

Nasr'a göre Aristo'nun doğumuyla Doğu'nun anladığı felsefe bitmiş, Batı'nın anladığı felsefe başlamıştır. Hikmetten kopmuş rasyonalizmin tehlikesine karşı koyabilmek için Hristiyanlık bilgiyi "imân"ın hizmetine koşmuş ve insanların sahip oldukları fitrî aklın tabiatüstü cevherini yok etmiştir. Burada müesses Hristiyanlığın bir bilgi değil de sevgi dini olmasını vurgulamak önemlidir. Onda iman ve sevginin bilgiyi aşan bir cazibesi bulunmaktadır. İslam, bu noktada Hristiyan düşünceden farklılaşmaktadır. İslam düşüncesinde marifete önemli bir yer verilmiştir ancak, aslî vurgu salt insan iradesi üzerine değil vahiyle ikaz edilen ve yönlendirilen akıl üzerinedir.

Nasr eserinin ilerleyen kısımlarında kozmoloji üzerinde durmakta ve kozmolojinin dinle ve diğer düşünce akımlarıyla ilişkisini çeşitli örnekler üzerinden okumakta, eski Yunan eserlerinin Arapça'dan Latinceye çevrilmesi, İbn Sina – İbn Rüşd gerilimi gibi konulara da temas etmekte ve genel olarak XVI. ve XVII. yüzyıl bilimlerinin karşılaştırmasını yapmaktadır. Bu karşılaştırmasının nihayetinde Nasr, tarihin modern kesitinde Hristiyanlık içinde marifet ve metafizikle bağlantılı öğelerin tahrip edildiğine, kozmolojik ilimlerin donuklaştırılarak kozmosun da laikleştirildiğine dikkat çeker. Bilginin profanlaştırılması olarak da açıklanabilecek olan bu süreçte her şey niceliğe indirgenmiş, kozmoloji kozmografiye dönüşmüştür.

Bölüm sonunda Nasr, insan-tabiat ilişkisindeki problemleri noktaların giderilmesinin; bilgi hiyerarşisinin tesisine, sembolik tabiat ilminin yeniden kurulmasına, gerçek metafiziğin yeniden keşfedilmesine ve insan-tabiat ilişkisinde hakkaniyeti gözeten bakış açısının ihyasına bağlı olduğunu ifade etmektedir.

Üçüncü Bölüm: Tabiatla İlgili Metafizikî İlkeler

Tabiatla ilgili metafizikî ilkeler kısmında Nasr önemli bir bilgi biçimi olarak tanımladığı metafizikten ne anlamamız gerektiğini tartışmaktadır. Ona göre metafizik; Hakikat'ın, her şeyin başlangıcının ve sonunun, Mutlak'ın ve onun ışığında görelî olanın ilmidir. Entelektüel sezgilerle ifade edilebilen, sadece akıl yürütmelerle ulaşılamayan metafizik, matematik kadar belli ilkelere bağlı ve mükemmel bir ilimdir. Ona ulaşmak da ancak vahye dayanan bir gerçeklikle mümkündür. İnsanoğlu ancak bu ilim sayesinde gerçeklik tabakalarıyla varlık aşamalarını birbirinden ayırıp, her şeyi "bütün" içindeki yerine oturabilir.

Metafizikle bilim, bir anlamda, birbirlerini tamamlarlar. Metafizik, tabiat hareketlerinin ayrıntılarıyla uğraşmaz; bilim de tabiat bilgisinin nihai yorumuyla ilgilenmez. Sentetik bir dünya görüntüsü için ikisi de gereklidir. Ama ilişki tek yönlüdür. Bilim, bir metafiziki ilkeye dayanmaksızın yola koyulamaz; buna karşılık, metafizik, vardığı sonuçların geçerli olması için, bilimsel bir ilkeye dayanmak zorunda değildir. Metafiziğin işlevlerinden biri de, bilimsel varsayımların temellerini irdelemektir. Mantığın görevlerinden biri de bu varsayımları sağlamaktır. Ama metafizik burada bitmez.

Bu noktada Nasr'a göre, insan-tabiat uyumunun bozulması, tabiat ilimlerinin önemini yitirmeleri, metafizikî bilginin yitirilmesinden kaynaklanmaktadır. (s.105) Bu bilgi de Batı'da hemen hemen unutulmakla birlikte Doğu'da hâkimiyetini sürdürmektedir bu nedenle Hristiyan gelenekteki metafizik anlamı keşfetmek için Batı düşüncesinin Doğu'ya başvurması önemli bir gerekliliktir.¹

Batı düşüncesinde, metafiziğin önemini kaybetmesinde Aristo'nun etkisinin büyük olduğuna işaret eden Nasr, Aristo'nun metafiziği felsefenin bir dalı sayan talihsiz denemesinden sonra çeşitli şüphelerin belirmesiyle metafiziğin itibarını kaybettiğini ifade etmektedir. Ona göre; Grek rasyonalizmi ve Hristiyan teolojisi, Ortaçağın sonundan itibaren metafizik ve marifeti Batılı insanın hayatının önemsiz kısımlarında tutmak için el ele vermişlerdir ve tabiat-yaratıcı arasındaki ilişkinin ihmal edilmesinin asli belirleyeni de bu tasavvurdur.

Nasr, çalışmanın ilerleyen kısımlarda Çin, Hint, Japon, İslam gelenekleri üzerinden bir metafizik düşünce biçimi okuması yapmaktadır. Ona göre, İslam'ın entelektüel yapısı, kozmolojik öğretileri ve tabiat ilimleri Hristiyanlık içinde uyuklamakta olan unsurların uyandırılmasına yardım edebilir. İslam'da bilgi ve varlık biçimlerinin ekseni sayılabilecek bir tevhid ilkesiyle bütünleştirilmiş incelikli bir bilgi hiyerarşisi vardır. İslam Medeniyeti içinde gelişen, müslümanlaştırılan incelikli felsefe, tabiat, matematik ilimleri mevcuttur. Fakihler ve kelimciler için tabiat beşeri davranışın arka planıdır. Felsefeci ve ilim adamları için çözümlenip anlaşılması gereken bir alandır. Metafizik düzlemde ise bir murakabe konusudur.

Bu bağlamda, İslam'a göre insanın bu dünyadaki varlığının gayesi eşyanın bilgisini kazanmak, "olgun insan" insan-ı kâmil olmaktır. Çünkü İslam dininde en küçüğünden en büyüğüne kadar kainattaki bütün varlıkların fiziki

1 Burada Avrupa merkezli düşüncenin bir sonucu olarak benimsenen doğu-batı kavramlaştırması ayrıca irdelenmelidir.

değerlerinin haricinde manevi bir değeri de bulunmaktadır. Zira göklerde ve yerde ne varsa her şey Allah'ı tesbih etmektedir (Hadid 57/1). Ancak insanoglu onların tesbihini anlamaz (İsra 17/44). Nitekim "Bitkiler ve ağaçlar Allah'ı tesbih ederler" (Rahman 55/6) ilahi beyanında etrafımızdaki varlıkların amaçsız birer canlı olmadığına, içinde bulunduğumuz ekolojik sistemin Allah'ın insana emaneti olduğuna işaret edilmektedir.

İşte bu tabiat anlayışından ötürü İslam'da tabiat bilgisi, hiçbir zaman din dışı kabul edilmemiştir. (s.124) Bu bağlamda şu da ifade edilmelidir ki, modern bilimin İslam'ın bağrında gelişmemiş olmasının nedeni, bazılarının iddia ettikleri gibi bir çöküş belirtisi değil; İslam'ın, tümüyle "laik" her türlü bilgi biçimini elinin tersiyle itmesi ve "beşeri varoluşun nihai gayesi" saydığı şeye bu tür bilgi biçimlerini bulaştırmamasıdır. (s.93)

Dördüncü Bölüm: Çağdaş Durum

Dördüncü bölümde Nasr güncel duruma dair değerlendirmeler yapmaktadır. Modern öncesi dönemde insanın tabiatı kurtarılması gerekirken bugün tabiatın insandan kurtarılması gerektiğine işaret eden (s.179) Nasr, tabiat ve insan arasındaki barış ve uyum gerçekleşmedikçe modern dünyada insanlar arasında barışın ve huzurun sağlanmasının imkânsız olduğunu ifade etmektedir. (s.181). Ona göre, insanın tabiatla uyum içinde olması ise; göklerle, her şeyin kaynağıyla uyum içinde olmasına bağlıdır. Bu da eksiksiz bir metafiziğin yeniden kurulması ile mümkündür. Çünkü metafizik düşünce, gerçekliğin çeşitli düzlemlerini yeniden çizmemizi ve varlığın anatomisini ortaya çıkarmamızı kolaylaştıracaktır. Batı felsefesinde gerçeklik Descartes'le birlikte zihin ve maddeye indirgenmiştir. Buna karşılık olarak, bugün takip edilmesi gereken yol sıkı bir bilim eleştirisi yapmaktır. Ancak ne gariptir ki; her şeyin eleştirildiği, sorguya çekildiği; sanat, edebiyat, felsefe ve hatta din eleştirmenlerinin olduğu bir dünyada bilim eleştirmenlerinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. (s.150)

Nasr, gerçek metafizik bilgiye dayanan bir entelektüel gelenek canlandırıldığında bu geleneğin yapabileceği ilk işin felsefeyi duyulara kölelikten kurtarmak ve sonra da tabiatın felsefesini ve onunla uyumlu diğer bilimlerini şekillendirmek olduğunu ifade etmektedir. Bunun ise cârî bilimsel olaylarda metodolojik değişiklik yapmanın ötesinde bir şey olduğuna işaret eden Nasr, burada kastedilenin, mesela kimyaya tümevarım yerine tümdengeli mi benimsetmek değil, kimyanın bulgularını daha büyük bir bilgi şemasına yerleştirerek yekpare bir tabiat görüşünü ortaya çıkarmak olduğuna işaret